

¹Шадкам З., ²Кокеева Ж.М.

¹филол.ғ.к., доценті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
²шығыстану факультетінің 2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: elanur_78@mail.ru

**ҚАЗАҚ-ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЛҒАУЛЫҚ ШЫЛАУЛАРДЫҢ
ФУНКЦИОНАЛДЫ-СЕМАНТИКАЛЫҚ СИПАТЫ**

Мақалада қазақ-түрік тілдеріндегі жалғаулықты шылаулардың сөйлемде атқаратын қызметі мен семантикалық сипаты салыстырмалы түрде қарастырылады. Жалпы жалғаулықтар екі тілде де сөзді тең дәрежеде байланыстырып, сөйлемнің бірыңғай мүшелерін құрауға немесе жай сөйлемдерді салаластыра байланыстырып, салалас құрмалас сөйлем құрауға негіз болады. Сонымен қатар, жалғаулықтар септеуліктер секілді өздері байланыстыратын сөз бен сөздің, сөйлем мен сөйлемнің арасындағы мағыналық қатынасты білдіреді.

Қазақ және түрік тілдеріндегі шылаулардың сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің немесе салалас құрмалас сөйлемнің сыңарларын әртүрлі мағыналық қатынаста байланыстыратын ыңғайластық, қарсылықты, талғаулықты, себеп-салдарлық, шарттық қатынасты білдіретін түрлері бар. Аталған шылаулардың қатарынан мақалада тереңірек қарастырылып, тоқталатын жалғаулықты шылау (мен, бен, пен, менен, бенен, пенен), да, де, та, те, және, һәм, әрі) болмақ. Сонымен қатар жалғаулықты шылаулардың табиғатына, құрылымына тілдік тұрғыдан талдау жасалып, шылаулардың қолданыстағы мағынасы, сөйлемдегі қызметі жан-жақты түсіндіріледі.

Түйін сөздер: тіл, лексикология, шылау, жалғаулықты шылау, семантикалық құрылым.

¹Shadkam Z., ²Kokeyeva Zh.M.

¹Candidate of philological sciences, docent, al-Farabi Kazakh national university, Kazakhstan, Almaty

²2nd year MA student, al-Farabi Kazakh national university,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: elanur_78@mail.ru

Functional-Semantic Characteristics Connecting Prepositions of the Kazakh and Turkish Languages

This article discusses the semantic nature and function of connecting prepositions in the Kazakh and Turkish languages in a comparative aspect. Connecting prepositions not only words in the considered languages, they also connect homogeneous members in a sentence and sentences in compound sentences. Therefore, they (prepositions) are primarily a semantic link between words and sentences.

Thus, prepositions in the Kazakh and Turkish languages are used between homogeneous members and members of the compound sentences (CS) and are presented in several forms. One type of union that is actively functioning in two Turkic languages is a connecting prepositions (in Kazakh - men, -ben, -pen, -menen), -da, -de, -ta, -te, -jane, and in Turkish - ile, -ve, -dahi, -da, -ise, -ki, -bile) detailed the study and analysis of which is devoted to this article.

Key words: language, lexicology, prepositions, connecting prepositions, semantic structure.

¹Шадкам З., ²Кокеева Ж.М.

¹к.филол.н., доцент, факультет востоковедения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы

²магистрант 2-го года обучения, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: elanur_78@mail.ru

Функционально-семантический характер соединительных союзов в казахском и турецком языках

В настоящей статье рассматривается семантический характер и функция соединительных союзов в казахском и турецком языках в сравнительном аспекте. Союзы связывают не только слова в рассматриваемых языках, а также однородные члены в предложениях и предложения в сложносочиненных предложениях. Поэтому они (союзы) представляют собой в первую очередь семантическую связь между словами и предложениями.

Таким образом, союзы в казахском и турецком языках используются между однородными членами и членами ССП и представлены в нескольких видах. Одним из видов союза, активно функционирующим в двух тюркских языках, является соединительный союз (в казахском языке – мен, бен, пен, менен, бенен, пенен), да, де, та, те, және, һәм, и в турецком – ile, ve, dahi, da, ise, ki, bile), детальному изучению и анализу которого посвящена данная статья.

Ключевые слова: язык, лексикология, союзы, соединительные союзы, семантическая структура.

Кіріспе

Шылаулар – сөз бен сөздің немесе сөйлем мен сөйлемнің араларын байланыстыру үшін қолданылатын, өздері тіркескен сөздерінің ұғымдарына әрқилы реңктер үстеп, оларға ортақтасып, тұлға жағынан тиянақталған, лексика-грамматикалық мағынасы бар сөздер болып табылады. Сонымен қатар шылау сөздер ішкі мазмұндары жағынан да, сыртқы формалары жағынан да, қызметтері жағынан да өздерінің бастапқы шыққан төркіндерінен біржола қол үзіп, өз алдына категория болып қалыптасқан әрі жалпы көмекші сөздер тобына негізгі ұйытқы есебінде қызмет ететін сөздер болып табылады. Грамматикалық сипаттарына қарай шылаулар ішінара үш жікке бөлінеді: олар – жалғаулықтар, септеуліктер және де-меуліктер.

Жалғаулық шылаулар – бірыңғай мүшелердің, сөйлем мүшелерінің және құрмалас сөйлем сынарларының арақатынасын білдіретін шылау сөздер. Сөз семантикасы туралы сөз болғанда, ең алдымен, оның лексикалық мағынасы ойымызда болатыны анық. Бірақ бұл лексикалық мағына сөздің бірден бір мағынасы, басқа мағына болмайды деген сөз емес. Себебі лексикалық мағына грамматикалық мағынаға қарағанда жетекші қызмет атқарады да, объективті дүниедегі заттармен, құбылыстармен байланысып жатады. Лексикалық мағына дербес, басқа сөздердің мағынасына байланыспай өмір сүретін болса, грамматикалық мағына лексикалық мағынамен байланыспай өмір сүре алмайды. Сөйлем құрамында ғана анық бой көрсетіп,

сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырады немесе олардың байланысуына себепші болып дәнекерлік қызмет атқарады. Лексикалық мағына да, грамматикалық мағына да бір-бірімен өте тығыз байланыста болатын, екеуі де объективті дүниемен байланысып жататын құбылыстар. Алайда, лексикалық мағына объективті дүниедегі заттардың адам санасындағы дерексізденген бейнесімен тікелей байланысып жатса, грамматикалық мағына объективті дүниедегі заттар мен құбылыстардың бейнесімен сатылай байланысады, тілдік заңдылықтарға негізделі отырып, лексикалық мағыналардың көмегімен ғана байланысады» (Жубанов А.К., 2002. – 164 б.).

Bağlama edatları (Жалғаулық шылаулар). Жәй сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің немесе құрмалас сөйлемге енген жәй сөйлемдердің арасын байланыстыру үшін қолданылатын шылаулардың түрін жалғаулық шылау (*Bağlama edatları*) дейді. А. Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» атты еңбегінде жалғаулықтарға мынадай анықтама береді: «Жалғаулықтар дербес лексикалық мағыналары дерексізденген, бірақ өздеріне тән ерекше семантикалық мағыналары мен абстракт грамматикалық қызметтері бар шылау сөздер. Жалғаулықтар өзара тең бірыңғай сөздер мен сөзтіркестердің, сөйлемдердің араларындағы әрқилы қатынастарды білдіреді» (Ысқақов, 1991. – 64 б.).

Жалғаулықтар салалас құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жәй сөйлемдерді де өзара байланыстырады және олардың арақатынастарын білдірудің қызметін атқарады. Мысалы: Ол әлсіреп, көзін біраз жұмып жатты да, қай-

тадан көзін ашты (Ol baygın halde gözlerini biraz kapattı da tekrar gözlerini açtı).

Демеулік шылау деп өздері тіркесетін сөздерге әрқилы қосымша реңктер жамайтын сөздерді айтамыз. Өз алдына жеке тұрғанда толық лексикалық мағынасы болмаса да, өзге сөздермен тіркесе айтылғанда, өзінің алдындағы сөздің лексикалық және грамматикалық мағынасын аз да болса дәлелдеп, тиянақтап тұратын шылаулардың бір түрі *демеулік шылаулар (kuvvetlendirme edatları)* деп аталады.

Демеулік шылаулар – модальдік категориясына енетін, дербес сөздерді айқындайтын, түрлі сөйлем құрылысында алуан түрлі реңк қосатын, қалтарыстағы ойды анықтайтын шылау түрі. Олардың демеулік деп аталуы да осыған байланысты, логикалық ойды демейді. Демеулік шылауларынсыз сөйлем құрылымдарының мағыналық бояуы, өңі танылмауы да мүмкін. Демеулік шылауларды Ысқақов «Қазақ тілі» (Ысқақов, 1991. – 106 б.) атты еңбегінде жеті топқа бөліп қарастырған болса, С.М. Исаев демеулік шылауларды негізгі сөзге (сөйлемге) үстейтін мағынасына қарай, алты топқа бөліп қарастырған (Исаев С., 2006. – 139 б.).

1. Сұраулық демеуліктер (Soru edatları) -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -ша, -ше;

2. Күшейткіш демеуліктер (Kuvvetlendirme edatları) -ақ, -ау, -өй, -әсіресе, -да, -де, -та, -те.

Күшейткіш демеуліктер төменгідей іштей бөлінеді:

Шектік демеуліктер: -ғана, -қана, -тек, -кейде;

Болжамдық демеуліктер: -мыс (-міс), -кейде (-ау);

Болымсыздық немесе қарсы мәнді салыстыру демеуліктері: -түгіл, -тұрсын, -тұрмақ;

Нақтылау демеуліктері: -қой, -ғой, -ды, -ді, -ты, -ті.

Лексика грамматикалық жағынан демеулік шылаулар: сұраулық, шектік, шақтылық, күшейткіш, болжамдық, болымсыздық демеуліктер болып бөлінеді.

С. Исаев демеуліктерге мынадай анықтама береді: «Демеуліктер сөзге я сөйлемге күшейту, тежеу, шектеу, сұрау, болжамдық, күмән сияқты қосымша мағына үстейді. Бірақ септеулік пен жалғаулықтар сияқты сөздерді де, сөйлемдерді де байланыстыра алмайды». (Исаев С., 2006. – 37 б.).

И. Еюубоглы өз зерттеу еңбегінде соңынан келетін шылаулар, бұлар сөздердің, сөйлемдердің соңынан келіп, оларды алдыңғы немесе соңғы сөйлемдермен байланыстырып отыратын шылауларды демеулік шылаулар деп атап көрсеткен (Еюубоглы И., 2002. – 45 б.).

Демеулік шылаулар -dahi, da, ise, ki, bile, değil яғни, -ғой, -қой, -қана, -ғана, -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, -ша, -ше, -ақ, -ой, -ау, -ды, -ді. Мысалы: Bu hayat daha kac yıl devam edecek. (Бұл өмір тағы неше жыл жалғасады). Son fikrimi de soyledim (Соңғы пікірімді де айттым).

Қазақ тіліндегі демеулік шылаулар, яғни сұраулық, нақтылық, күшейткіш шылаулар түрік тілінде өз алдына жеке қарастырылады. Түрік тілінде демеулік шылаулар алдыңғы сөйлемнің мағынасын күшейтіп отырады. Күшейту мәнін беру үшін -da, -de, -dir, -dir (-қой, -ғой, -да, -де) демеулігі зат есіммен, сын есіммен, есімдік және кейбір үстеу сөздермен тіркесіп, оларға әртүрлі күшейткіш мән үстейді.

Мысалы: Yarın değil bugün de gidebiliriz (Ертең емес, бүгін де барсақ болады).

-da, -de (-да, -де) күрделі етістіктің құрамындағы негізгі етістік пен көмекші етістік тіркестің аралығында жұмсалып, солар арқылы айтылатын іс-әрекеттің де тіпті тез, дереу болғанын білдіреді. Мысалы: Менің ендігі баратын жерім дайын деп, теңізге секірдім де кеттім. Bu kitap da kayboldu (Бұл кітап та жоғалды). Сен де бір кірпіш дүниеге кетігін тап та бар қалан (Абай). Ne gelirse yakınlardan gelir, iyilik de, kötülük de ... (Не келсе де жақындарыңнан келеді, жақсылық та жамандық та).

-da, -de демеулік шылау ретінде қолданғанда, тек бір ғана сөзге қатысты болады да, сол сөзді өзге сөздерден бөліп, күшейту мәнін үстейді. Мысалы: Öğrencilerle birlikte Ahmet de geldi.

-да, -де (-da, -de) демеулік шылау күшейткіш мәнді білдіріп, демеулік болса, енді бірде бірыңғай мүшелерді, сөйлемдерді ыңғайластыра байланыстырып, жалғаулық шылау болып, қызмет атқарады. Мысалы: Сен де бір кірпіш дүниеге кетігін тап та бар қалан. Бұл сөйлемде «-de» шылауы демеулік, «сен» сөзіне күшейту мәнін үстеп тұрғанымен, оны басқа сөзбен байланыстырып тұрған жоқ, ал «-та» шылауы жалғаулық болып, «тап» және «бар» деген бірыңғай баяндауыштарды ыңғайластық мәнде байланыстрып тұр. Sen de tuğla dünya da eksigini bul da git, inşa et.

-dir, -bir (-қой, -ғой) бұл демеуліктер жеке сөздер мен сөзтіркестерінің мағыналарын, сөйлемде айтылатын ойды нақтыландыра, тұжырымдай түсу үшін қолданылады. Сонымен қатар -бар, -жоқ, -көп, -емес, -мол сияқты сөздермен де тіркесіп, оларға тұжырымдау мәнін үстейді. Мысалы: Şimdi kolhoz vardır evinin bir tarafını verir. (Қазір колхоз бар ғой, үйінің бір жағын берер).

-кой, -гой демеулігі есімдерге, етістіктің ашық рай формасына, көсемшеге, есімшеге тіркесіп, олардың мағыналарына нақтылау, тұжырымдау, мақұлдау реңктерін жамайды.

Түрік тіліндегі шылаулардың бір түрі салыстыру мәніндегі шылау (*karşılaştırma-denkleştirme edatları*).

А. Дилачар «Atatürk ve Yazım» атты еңбегінде салыстыру мәніндегі шылау (*karşılaştırma denkleştirme edatları*) деп бірге қарастырған болса (Дилачар А., 1977. – 35 б.), профессор Ю. Гокнел еңбектерінің бірінде теңестіру мәніндегі шылаулар (*denkleştirme edatları*), салыстыру мәніндегі шылау (*karşılaştırma denkleştirme edatları*) деп екіге бөліп қарастырады (Гокнел Ю., 2012. – 87 б.).

М. Ергин теңестіру мәніндегі шылауларға (*denkleştirme edatları*) мынадай анықтама береді: «Бұл шылаулар бір-біріне тең болып, бір-бірінің орнында қолданыла алатын екі сөз немесе сөйлемнің арасын байланыстырып, бір-бірімен салыстырыла қарастырылады». Бұл шылаулар *veya* (немесе), *yahut ve yahut*. Мысалы: *Elma veya armurt* (алма немесе алмұрт). *Ayaklarımın altında bir gün daha kaydı yoksa ben bir yerlere mi gidiyorum?* (Аяғымның астында бір күн тағы да жылжып кетті немесе мен бір жаққа барамын ба?) *Yahut televizyonu açıp veya şarkı söyleyeceğim* (Телевизорды қосамын немесе өлең айтамын). *Şimdi de doğmayan çocuğuna veya hayattaki herkese ağlıyor* (Қазір туылмаған баласына немесе өмірдегі барлық адамдарға жылайды). *Acaba oğlum babası gibi veya benim gibi olur mu* (Менің ұлым әкесі сияқты немесе мен сияқты болар ме екен?). *Masmavi bir gök veya pırıl pırıl güneş* (Көк аспан немесе жарқыраған күн).

Лексикалық қана емес, сонымен қатар грамматикалық мағыналардың да объективті дүниемен байланысып жататынын *мен/бен/пен (ile, ve)* жалғаулық шылауларының сөйлемдегі дәнекерлік қызметін семантикалық жағынан талдау барысында көреміз. Мысалы, Қандай тамаша көлдер! Айнала өскен ұп-ұзын қарағайлары мен аппақ қайыңдары-ай! (*ne kadar güzel göller! Etrafı uzun çamağaçlar ile huç ağaçlarla çevirilidir*).

Бұл сөйлемде *мен* жалғаулық шылауы сөйлемдегі басқа бірыңғай мүшелердің арасына қойылмаған. Себебі, табиғат пен жердегі тіршілік ұғымдары – бірін-бірі анықтайтын өзара сабақтас құбылыстар, яғни табиғат дегеніміз жердегі тіршілік түсінігімен астасып жатыр. Ал *ұп-ұзын қарағайлары мен аппақ қайыңдары* дегендегі *мен* жалғаулығының қолданысы объективті дүниедегі табиғат құбылысының адам

санасындағы бейнесімен түйісіп жатқанын жоққа шығаруға болмайды,

Жалпы *мен/бен/пен* жалғаулық шылауларына өзара сабақтас, тамырлас ұғымдарды топтау қызметінің тән болуы сол нәрселер мен құбылыстардың объективті дүниедегі бейнесі негізінде көрініс табады.

Оқырман оның әкесі мен шешесін, атасы мен апасын, бауыры мен ағасын Күреңбелге әкетіп әкетпейтінін, әкететін болса не себепті әкетеді, ал апармаса да себебін білгені жөн (*Okuyucu onun annesi ile babasını, dedesi ile ninesini, kardeşi ile abisini Kurenbule götürüp götürmeyeceğini, götürürse niçin götürceğini, götürmezse de niçin götürmeyeceğini bilmelidir*). (Nurjekeuli B., 2016. – 63 s.). Осы сөйлемде *мен* жалғаулығының сөйлемнің бірыңғай мүшелерін байланыстырып тұрған қызметі формалды тұрғыдан ғана түсіндірілмейді. Бұл тұста *мен* жалғаулығының сөз бен сөзді байланыстыру негізіндегі грамматикалық қызметі сол сөздер арқылы семантикалық, тақырыптық топқа лексикалық бірліктердің топтасып, мағыналық тұрғыда үйлесулерімен ұштасып жатқандығын көреміз.

Сондай-ақ, *әке мен шеше; ұл мен қыз; ата-ана мен бауыр; жолдас пен сыныптас дос; ата мен әже* сияқты *мен* жалғаулығы арқылы топтастырулардың объективті дүниенің сипатына орай болуымен бірге осы ұғымдардың бір семантикалық ұғымға саюы оларды *мен* жалғаулығының байланыстыруына әкеліп отыр. Демек, *мен* жалғаулық шылауының грамматикалық мағынасы сөздердің лексика-семантикалық немесе қызмет ортақтықтары тұрғысындағы парадигмалық мағыналарымен байланысты анықтай түсетіндігін көрсетеді.

Ал *және (ve)* жалғаулық шылауында өзара сабақтас, тамырлас ұғымдарды топтап, олардың объективті дүниедегі бейнесінің жақын байланыстарынан гөрі олардың әрқайсысының жеке қырлары мен дербестігі бар құбылыстар екендігіне баса назар аударылады. Мысалы, *Әркім әділ және шынайы болғаны абзал (Herkes için en doğrusu dürüst ve sadık olmak)*. Мұнда *және* жалғаулығының орнына *мен* жалғаулық шылауы қолданып, *әділ мен шынайы* түрінде болу мүмкіндігі де бар. Аталмыш сөйлемдер бойынша грамматикалық мағынасы мен қызметі жағынан ұқсас жалғаулық шылаулардың бір парадигмаға қатысты болғанымен, экстралингвистикалық контексте кейбір объективті дүниенің көрінісін және оның тілде берілуінде *және* жалғаулық шылауының орындылығын есепке алуы аңғарылады. Кез келген сөйлем-

нің мән-мағынаға өзінің құрылымы барысында емес, осы тілдік құрылым жағдайына қарай ие болатынын филолог ғалым Малиновский мен оның ізбасары Ферс тұжырымдап кеткені туралы ғылыми еңбектерде айтылады (Белботаев А.Б., 1973. – 80 б.)

Яғни, жоғарыдағы *әділ және шынайы* түрінде сөздердің *және* жалғаулық шылауы арқылы байланысуы экстралингвистикалық контексте әр құрал атауының өлеңдерде жеке, жұмбақтарда жеке айтылуымен бірге олардың әрқайсысында әр түрлі құралдар, әр қырынан түрлі әдістермен аталуы мүмкін. Ал *мен* жалғаулық шылауы бұл сияқты ерекшеліктер мен даралықтарды көрсетуден гөрі, ортақтастыру мәнісін қамтиды. Бұдан біз сөйлем барысында орын алатын тілдік бірліктердің іріктелуінде экстралингвистикалық контекстің белгілі бір орны бар екенін көреміз. Ал, *Қайрат, Мәншүк, Әлия және Талғат – халық қахармандарымыздың бірі (Kayrat, Manşuk, Alya ve Talgat kahramanlarımızdan biridir)* сөйлемдерінде бірыңғай мүшелердің байланысында қолданылған *және* жалғаулық шылауы әр объектінің, әрекеттің дараланып көрінуіне қызмет етеді.

Жәй сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің немесе құрмалас сөйлемге енген жәй сөйлемдердің арасын байланыстыру үшін қолданылатын шылаулардың түрін жалғаулық шылау (Bağlama edatları) дейді.

Мысалы: Көңілім қалды достан да, дұшпаннан да (Абай). Renjide oldum dostuma da düşmana da (Abai). Шоқан Уәлиханов пен Достоевский достығы кімге болса да үлгі боларлық жағдай. Şokan Valihanov ile Dostayevskinin dostluğu herkese örnek olur.

А. Ысқақов жоғарыда аталған еңбегінде жалғаулықтарға мынадай анықтама береді: «Жалғаулықтар дербес лексикалық мағыналары дерексізденген, бірақ өздеріне тән ерекше семантикалық мағыналары мен абстракт грамматикалық қызметтері бар шылау сөздер. Жалғаулықтар өзара тең бірыңғай сөздердің, бірыңғай сөз тіркестерінің және бірыңғай сөйлемдердің араларындағы әр қилы қатынастарды білдіреді». Мысалы: Қыс пен жаз, түн менен күн, тақ пен жұп, жақсылық пен жамандық – болды сегіз (Абай). Мұндағы *пенен, менен, пен* жалғаулықтары тек я бұрынғы, я соңғы сөзге ғана емес, екі жағындағы сөздердің екеуіне де бірдей қатысты болып, оларды бір-бірімен жалғастыру үшін қолданылып тұр.

Жалғаулықтар салалас құрмалас сөйлем-

дердің құрамындағы жәй сөйлемдерді де өзара байланыстырады және олардың арақатынастарын білдірудің қызметін атқарады. Мысалы: Әли әлсіреп көзін біраз жұмып жатты да қайтадан көзін ашты (Ali biraz baygın yattı da tekrar gözlerini açtı).

Қазақ тілінде жалғаулықты шылауларды мағынасына, қолданылатын орнына қарай, яғни синтаксистік қызметіне қарай М. Серғалиев «Қазақ тілі» атты еңбегінде жеті топқа бөліп қарастырған. Олар:

- Ыңғайластық жалғаулықтар;
- Қарсылықты жалғаулықтар;
- Талғаулықты жалғаулықтар;
- Себептік жалғаулықтар;
- Салдарлық жалғаулықтар;
- Шарттық жалғаулықтар;
- Үштастырғыш жалғаулықтар.

А. Ысқақов болса жеке сөздер мен сөйлемдерді байланыстыру қабілеті жағынан жалғаулықтарды төмендегідей екі топқа бөліп қарастырған:

- 1) Салаластырғыш жалғаулықтар;
- 2) Сабақтастырғыш жалғаулықтар;

Салаластырғыш жалғаулықтар өз ішінде төмендегідей екі топқа бөлінеді:

а) Ыңғайластық жалғаулықтар (iki cümle arasın bağlayan edatlar). Ыңғайластық жалғаулықтар ыңғайласып құралатын, тең дәрежеде сөздер мен сөз тіркестерін жалғастырып, солардың ыңғайласқан қатынасын білдіреді.

Жалғаулықтың бұл тобына *мен, пен, бен (ile)* және *(ve), тағы (daha), әрі (hem), -да, -де, -те, -те (-da, -de)* шылаулары жатады.

ә) Талғаулықты жалғаулықтар (denkleştirme edatları). Талғаулықты жалғаулықтар сөйлемде зат есім, сын есім, етістік және басқа атаушы сөздер арқылы жасалып, сөйлемдерді кезектестіріп, бірін-біріне қарама-қарсы қойып айту үшін қолданылады. Жалғаулықтың бұл тобына *әлде, не болмаса (yoksa), я (ya), яки (ya da), не (ne), немесе (veya, yahut)* шылаулары жатады.

Мысалдар: Ben de sizi üzmemeye dikkat ediyorum (Н.І) *Қазақшасы:* Мен де сізді ренжітпеуге тырысамын.

Tiyatro ve sinema tekliflerine ne dersin? *Қазақшасы:* Театр және кино ұсыныстарына не дейсің?

Canımı sıkırsa da, sıkırsa da yalnızlık benim arkadasım (Н.І) *Қазақшасы:* Зеріксем де зерікпесем де жалғыздық менің серігім.

Marat ile Comart konuşmaktan yorulmazlar. *Қазақшасы:* Марат пен Жомарт сөйлесуден шаршамайды.

Шылау сөздердің лексикалық мағынасынан гөрі, грамматикалық мағынасы басым болатындығы тіл ғылымында айтылған пікірлердің бірі. Олар тек тіл тілде алуан түрлі грамматикалық мағыналарды білдірудің тәсілі ретінде қолданылады.

Түрік тілінде *Bağlama edatları* (жалғаулықты шылау) мағынасы мен қызметіне қарай үш топқа бөлінеді:

Жалғаулықты шылау сөйлемнің басында қолданылатын шылаулар (*Cümle başı edatlar*). Аталмыш шылау түрік тілінде сөйлемнің басында да аяғында да кездеседі. Сөйлемнің басында тұрып, мағына жағынан бір-бірін толықтырып тұратын шылаулар деп түрік тілінде анықтама береді (Nacieminoglu N., 1984. – 19 s).

Мысалы:

- haydi (Haydi biz kaçalım)
- ama (Ama o da fırtınalı geçiyor)
- aslında (Aslında ben yalnız kaldım)
- mesela (Mesela şimdi ilahiyatta okıyorum)
- neyse (Neyse gene bereket versin)
- yalnız (Yalnız evrakları getirmeyi unutmayın)
- zaten (Zaten işimiz buydu)

1) Негізгі жалғаулықты шылаулар (*Asıl bağlama edatlar*).

2) Талғаулықты шылаулар (*Denkleştirme edatlar*).

М. Серғалиев «Жалғаулықтар бірыңғай мүшелердің немесе салалас құрмаластың сыңарларын әртүрлі мағыналық қатынаста байланыстырады», – деп жалғаулықтарға түсініктеме бере отырып, төмендегідей жіктейді:

Ыңғайластық қатынасты білдіретін жалғаулықтар;

Қарсылықты қатынасты білдіретін жалғаулықтар;

Талғаулықты қатынасты білдіретін жалғаулықтар;

Шарттық қатынасты білдіретін жалғаулықтар (Серғалиев М., 1991. – 57 б.).

Ыңғайластық қатынасты білдіретін жалғаулықтар – жәй сөйлемдердегі бірыңғай мүшелердің арасын немесе құрмалас сөйлемдегі жәй сөйлемдердің арасын байланыстыру үшін қолданылады. Түрік тілінде бұлар *iki cümle arasın bağlayan kelimeler* (қандай да бір-екі сөйлемді байланыстыратын сөздер) деп аталады. Бұлардың ішіндегі -мен, -пен, -бен түрік тіліндегі жалғаулықтары тек бірыңғай мүшелердің арасын байланыстыру үшін қолданылады. Мысалы, *Konağın kuruluşu ile Osmanlı devletinin kuruluşu denk düşer.* (Н.І) Қазақшасы, үкімет және Осман императорлығының құрылуы дәл келеді.

-Және, -да, -де, -та, -те жалғаулықтары бірыңғай мүшелерді де сөйлем мен сөйлемді де байланыстырып тұрады.

Қарсылықты қатынасты білдіретін жалғаулықтар – құрмалас сөйлемге енген жәй сөйлемдердің арасын байланыстырады да, бірінің мағынасына екіншісінің мағынасы қарсы екенін көрсетіп тұрады. *Fakat* (бірақ), *amma* (бірақ та), *yine de* (сонда да), *üstelik* (әйтсе де), *gerçi* (дегенмен). Мысалы, *Erbol biraz iyileşmişti fakat yine de kendine gelemiyor* (Ербол көптен бері сырқаттан айығып қалып еді, бірақ сонда да әлсіздігі басым).

O çok sinirliydi, fakat belli etmemeye çalıştı. (Ол өте ашулы еді, бірақ білдірмеуге тырысты).

Талғаулықты қатынасты білдіретін жалғаулықтар – сөйлемде зат есім, сын есім, етістік және басқа атаушы сөздер арқылы жасалып, салаласа жалғасқан мүшелердің бірінен соң бірін я талғап, я таңдап, я кезектестіріп, я бірін-бірі қарама-қарсы қойып айту үшін қолданылады деп түсіндіріледі (Ысқақов А., 1964. – 367 б.).

Талғаулықты жалғаулықтарға (*Denkleştirme edatları*) я, (ya) яки(ya da), не (ne), немесе (yahut, veya), әлде (ya da), не болмаса (yoksa).

Erkekler kadınları çaya veya yemeğe davet eder ama bizimkinin böyle şeyleri yarasağı yok (Еркектер әйелдерді шайға немесе тамаққа шақырады, біздікінің мұндаймен ісі де жоқ). *Dersten sonra sinemaya ya da teatroya gidelim.* (Сабақтан соң киноға не болмаса театрға барайық).

Vakitsiz gelen Tanrı misafirinden korktular mı, yoksa şaşırıldılar mı evdekilerin hepsi dışarı çıktılar (Мезгілсіз жүрген жолаушыдан қорықты ма әлде таңырқады ма, үйдегі адамдар далаға жүгіре шығып, үрпейісе қарасты. Әлде жалғаулығы құрмаластағы екінші жай сөйлемнің алдында тұрады да, жалғасқан сөйлемдерге -ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе, сұраулық шылауы тіркесіп келеді.

Шарттық қатынасты білдіретін жалғаулықтар (*şart bağlama edatları*) – сабақтас құрмалас сөйлемдердің арақатынасын білдіру үшін, яғни басыңқы және бағыныңқы сөйлемдердің бір-бірімен жалғасуларына дәнекер есебінде қолданылады. *Eğer* (егер), *O takdirde, aksi halde* (әйтпесе). *Senin gelmen lazım aksi halde o üzülecek* (Сенің келуің керек, әйтпесе ол ренжиді). *Beni dinle ve ne dersem va'det aksi halde emin ol ki otele kadar gideriz* (Мені тыңда және не десем соны орында, әйтпесе қонақ үйге дейін барамыз). *Eğer o gitmişse hemen arkasından kişi gönder.* (Егер ол кетіп қалған болса, артынан дереу кісі жібер. (Қазақ ертегілерінен).

М.М. Богуславский: «Сөздердің мағыналарын үйлестірудің негізгі механизмі – валенттілікті толтыру. Валенттілікті, ең алдымен, сөздердің бірін-бірі меңгеруін сипаттау үшін керек» деп тілдік бірліктердің функционалды-семантикалық ерекшеліктерінде контекстің жағдаяттың орын алатынын атап өтеді. М.М. Богуславскийдің валенттілікті бірінші кезекте сөздердің мағынасын сөйлемде үйлестіруді қамтамасыз ету үшін қажет деген тұжырымды ұстанады [86]. (Богуславский М.М., 1969. – 63 с.).

Сөздердің мағынасының үйлесуін тікелей контекстегі сипатымен анықтауға бағытталатын валенттілікті *мен/бен/пен* мен *және* жалғаулық шылауларының функционалды-семантикалық ерекшеліктеріне де қатысты қарастыруға болады.

Семантикалық үйлесімділікті, функционалды сипатты тануда екі тілдік сөздіктердегі тілдік бірліктердің баламалық дәрежелерін контекст арқылы қарастыру маңызды. Мысалы, лексикографиялық сөздіктерде орыс тіліндегі *и* жалғаулығының қазақ тіліндегі баламасы ретінде *және, мен, бен, пен, тағы* жалғаулық шылаулары беріледі. Алайда бұл жалғаулық шылауларды сөйлемдерде қолдануда олардың барлығының бірдей басқа сөздермен мағыналық үйлесімділік таба алмайтыны байқалады.

Сондай-ақ, М.М. Богуславскийдің тұжырымдауынша, зерттеу нысаны болып отырған жалғаулық шылауларды валенттілік тұрғысынан қарастыру қазақ тілін өзге тіл ретінде меңгеруші алдында семантикалық тіркесімділікке байланысты туындайтын көптеген қиындықтардың алдын алады, – дейді. Мысалы, *Театр және кино ұсынысына не дейсің? (Teatro ve sinema tekliflerine ne dersin* сөйлемінде *театр, кино* сөздерінің арасына лексикографиялық сөздіктерде өзара тең жалғаулық шылаулар ретінде берілетін *және* жалғаулық шылауы қолданыла алғанымен, *мен* жалғаулық шылауы қолданыла алмайды, семантикалық сәйкестік, үйлестік таппайды.

-мен/-бен/-пен, және жалғаулық шылауларының синтагмалық тізбектерде көрініс табуы семантикалық кеңістікке, осы жалғаулық шылаулардың сөйлеуде жұмсалыуының тілдік механизміне байланыстылығы түсінікті болып отыр.

Біріншіден, *-мен/-бен/-пен* жалғаулық шылаулары, тілдің жалғамалық типінің белгісі болып, негізінен зат есім категориясының септік жалғауына тән белгілерді өз бойында қамтуына орай заттанған сын есімдерден болған бірыңғай мүшелерді байланыстыруы арқылы өзінің семантикалық кеңістігін анықтайды.

Екіншіден, сөйлеуде жұмсалыуы, синтагмалық тізбекте көрінуі кезінде бір ғана объекті немесе субъектіге тән екі түрлі сипат, белгіні білдіретін сын есімдердің бірыңғай баяндауыш қызметін атқаруы кезінде оларды байланыстыруға қабілетсіздігі оның грамматикадағы тілдік механизмінің, функционалды сипатының анықтамасы болып табылады.

Мәтіндегі лексика-грамматикалық байланыстары тұрғысынан қарастырғанда, тек бірыңғай мүшелердің өзара байланысын жүзеге асырып, бұл орайда іс-әрекеттің субъектісі, объектісі қызметіндегі бірыңғай мүшелердің ыңғайластығын білдіретін *-мен/-бен/-пен* жалғаулық шылауларына сөйлемнің басқа позициясынан орын алу тән болмаса, бірыңғай мүшелердің байланысынан бөлек салалас сөйлемдердің ыңғайластығы үшін қызмет ететін *және* жалғаулық шылауына сөйлемнің басқы позициясында кездесу орынды болып табылады.

Шылаулар мен шылау сөздер семантикалық белгілері бойынша төмендегідей топтастырылуы мүмкін екенін аңғарамыз:

- мезгілдік (уақыт) қатынасты білдіретін шылаулар;
- қарсылықты қатынасты білдіретін шылаулар;
- шартты білдіретін шылаулар;
- гипотетикалық салыстыру мен сын-қимылды білдіретін шылаулар;
- себептік қатынасты білдіретін шылаулар;
- мекен қатынасты білдіретін шылаулар.

Шылау сөздер ішкі мазмұндары жағынан да, сыртқы формалары жағынан да, қызметтері жағынан да өздерінің бастапқы шыққан төркіндерінен біржола қол үзіп, әрі осы аталған үш белгі жөнінен де дербестіктерінен айырылып, өз алдына категория болып қалыптасқан сөздер. Шылау сөздер есімдерге де, етістіктерге де жақындаспай, өз алдына оқшауланып, жеке топ болып отыратындықтан, бұл топқа, шылау сөздерге арнайы талдау жасалады.

Түрік тілінде Нажиметтин Хажиеминоглу «Türk dilinde edatlar» атты еңбегінде шылауларды он топқа бөліп қарастырады (Хажиеминоглу, 1992. – 57 б.).

- Çekim edatları (септеулік шылаулар);
- Bağlama edatları (жалғаулық шылаулар);
- Karşılaştırma edatları (салыстыру қызметінде қолданылатын шылаулар);
- Kuvvetlendirme edatları (демеулік шылаулар);
- Soru edatları (сұраулық шылаулар);
- Çağırma edatları (шақыру шылаулары);

– *Sevar edatları* (жауап ретінде қолданылатын шылаулар);
 – *Ünlem edatları* (одағайлар);
 – *Gösterme edatları* (сілтеу шылаулары);
 – *Tekerrür edatları* (қайталанып қолданылатын шылаулар).

Т. Бангуоглу шылауларды «*Türkçenin grameği*» атты еңбегінде «*takılar*» деп атап, шылауларға төмендегідей анықтама береді: «Есім сөздерден кейін келіп, сөйлемнің ішінде есім сөздерді басқа сөйлем мүшелерімен байланыстыратын сөздерге шылаулар (тақылар) жеке тұрғанда ешқандай мағынасы жоқ, тек екі сөз немесе сөйлемнің арасындағы байланысты білдіруге қатысады» (Бангуоглу, 2004, 36 б.).

Мақалада шылаулардың басты қасиеті синтаксистік қатынаста ғана анықталады деген тұжырым басшылыққа алынып, олардың қалыптасуына синтаксистік қатынас ықпал еткендігін аңғарғандаймыз. Қазақ және түрік тіл-

деріндегі шылау сөздер – сөз бен сөз, сөз тіркесі және сөйлем аралықтарындағы байланыстырушы қасиеттерімен бірге, тіркес аралығын күрделі оймен ұштастырудағы грамматикалық құбылыс болып табылады.

Жалпы шылаулардың дамуында екі тілде де, яғни көне түркі, орта ғасыр, қазіргі түркі тілдерінде кездесетін негізгі ортақтық – етістіктің көсемше формалары мен есімдерге тән формалар арқылы көнеленіп шылаулану процесіне өтуімен көрініс табады. Біртіндеп тіл дамуында өзінің қолданылу аясына байланысты шылау сөз табының құрамына енген. Шылау сөздердің сөздік құрамы мен грамматикалық құрылысы тілдің ғасырлар бойындағы тарихи даму барысында әртүрлі өзгерістерге ұшырап отырғандықтан, тілдің тарихи дамуы барысында біртіндеп жасалатындығын шылаулардың сөз табы ретінде қалыптасуынан байқауымызға болады.

Әдебиеттер

- Жубанов А.К. Основные принципы формализации содержания казахского текста. – Алматы, 2002. – 164 с.
 Ысқақов А.Ы., (1991) Қазақ тілі. – Алматы: Мектеп, 1964. – 393 б.
 Исаев С. (1993). Қазақ тілі. – Алматы. – 67 б.
 Eyüboğlu I.Z. (1991). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü* [Etymological Dictionary of the Turkish Language] (in Turkish). Sosyal Yayınları, İstanbul. ISBN 978975-7384-72-4.
 Dilaçar, Agop (1977). “Atatürk ve Yazım”. *Türk Dili* (in Turkish). – 307 s.
 Nurjekeuli B. *Bir pismanlik, bir umit*. Bengu. – Ankara, 2016. – 395 s.
 Белботаев А.Б. Математика тексінің алфавитті-жиілік сөздігі // Қазақ тексінің статистикасы. – Алма-Ата: Ғылым, 1973. – 543-552 бб.
 Hacıeminoğlu N., (1992). *Türk dilindeki edatlar*. – İstanbul. – 104 s.
 Серғалиев, М., (1991) Қазіргі қазақ әдеби тілі (морфология және синтаксис) Қарағанды, – 1991. – 57 б.
 10. Богуславский. М.М. Статистическая характеристика форм страдательного залога в английском и казахском языках // Тезисы докладов и сообщений Всесоюзного семинара «Статистическое и информационное изучение тюркских языков». – Алма-Ата, 1969. – С. 62-63.
 Hacıeminoğlu N., (1992). *Türk dilindeki edatlar*. İstanbul. – 104 s.
 Banguoglu, T., (2004). *Dil edatlari*. Isparta. – 54 s.

References

- Zhubanov AK The basic principle of the formalization of the Kazakh text. – Almaty, 2002. – 164 p.
 Iskakov, A.I., (1991) Kazakh language. – Almaty: School, 1964. – 393 p.
 Isayev S., (1993). Kazakh language. Almaty. – 67 p.
 Eyüboğlu I.Z. (1991). *Etymological Dictionary of the Turkish Language* (Etymological Dictionary of the Turkish Language). Social Publications, İstanbul. ISBN 978975-7384-72-4.
 Dilaçar, Agop (1977). “Atatürk and Spelling”. *Turkish Language* (in Turkish). – 307 p.
 Nurjekeuli B. *An immortality, a hope*. Bengu: Ankara, 2016. – 395 p.
 Белботаев А.Б. *Alphabetical dictionary of math texts*. // *Kazakh texts statistics*. – Alma-Ata: Science, 1973. – pp. 543-552.
 Hacıeminoglu N., (1992). *Editions in Turkish language*. İstanbul. – 104 s.
 Sergaliyev, M., (1991) *Contemporary Kazakh Literary Language (morphology and syntax)* Karaganda, 1991. – 57 p.
 Boguslawskii. M.M. *Statistical characterization of the form in the English and Kazakh languages* // *Reports and reports of the All-Union seminar «Statistical and informational learning of Turkic languages»*. – Alma-Ata, 1969. 62-63.
 Hacıeminoğlu N., (1992). *Türk dilindeki edatlar*. İstanbul. – 104 s.
 Banguoglu, T., (2004). *Dil edatlari*. Isparta. – 54 s.